

ճշմարտապիրութիւն. եւ այս պատճառաւ այլ ըստ կարի ամփոփելով մատենագրաց վկայում թիւնենքն, եւ անոնց բով կարդ մը թեր եւ դէմ ինդիներ գնելով հանուցաւ բանափարաց առջև գրախն խնդիր մը, որուն վիրաժեկան լուծումն ոչ սակաւ լուսաւորութեանց արիթ պիտի ըլլայ, ինչպէս կը յուսանե.

Եղագացութիւնն ի հարցէ, որչափ նոր եւ ծանր էր, այնափ աւելի պարու կը գէկը բանափարաց վրայ, իրենց կարծիքն յայտնել անաշաւորէն առ վաղ թէ անադան:

Մուկուայի Լազարեան ճեմաբանի հանով գիտնական զրոֆեսորն Գրի: Խալաթեանց փութաց “Գանդէսկու” յարջիք մէռով առ այս քանի մը դիմուութիւններ ընել, յատկանես դրգուած մեր այս խօսքերէն, թէ Անամի Շիրակացին չի մէջը Հայոց թռուականը, զը՞ եթէ կենթ ըլլար, պիտի յիշէր ապահովակեա պրափ, Խալաթեանց սոյն յօդուածով Յ հատուած ի մէջ կը բերէն պոնց մէջ հինք անգամ կը յիշտակուի Հայոց թռուականն: Առաջին երկուը հանուած են “Կայսերաց գրքէն” (անտիպ), եւ երրորդը մեր թիւ ՅԱ ձեռագրէն: Զերակից Շիրակացոյ կ'ընծայէն այս գրութիւններն: Քերաւած հատուածներն այլուստ մեզի բարուովն անձ անօտ էին, հետեւարաբ եւ մեր գրութեան մէջ չէնին կրնար ի նկատի առանուլ: Մինչ առնելու գրոֆեսորին վկայում թեանց հանգէկ ամենայն կերպան պատրաստ ենք յետ կոչէլ մեր յայտնած կարծիքը, եթէ ապացուածնեւ նաև վերջնախնապէն յիշեալ գրութեանց հնութիւնն եւ կամ թռուականն սետնագոյն ձեռքի մը յաւելուած ըլլալու, որ շատ կասկածելի է: Պասն զի հակառակ դիպաց մէջ զարմանալի պիտի ըլլար Ասոդինն վրայ խօսած ժամանակը՝ առանց խելսմուա՝ ըլլալու գրածին, կը հետեւի ստրօրէն Խուռ-Ծովիչ և իմաստաստիրն եւ կը գրէ երկից հաստատաթեան ժամանակը՝ “Յուստիսնորի ԺԴ” (էլք. 83 հու 141, Տրտ, Մալն): Եւ ոչ “Ի՞ո՞ ինչպէս ունի “Գիրը Կայսերացը”, ուսկից տող մը յատաջ կ'արեւ բառականն: “Կայսերաց Գրոց այս հա, տուածն աւելի կասկածելի չըլլայ, եթէ նշանենք անորութիւնը (‘Ես ի նյոն թագաւորի (ի) Խուռորդ ամի հայ թռուական կարգեցաւ’): Պասն զի առաջինն ըլլալով պատմող, ընթերցողները բառական չէն այն քանի մը խօսքերէն իմանաւ ինդիրը, մինչ ժԱ. եւ յաջորդ գարերու ընթերցողն մը համար շատ իսկ էր:

Միւս երրորդ հատուածն որ հանուած է մը թիւ ՅԱ ձեռագրէն, նոյնպէս շատ հնութեան կնքի չի կրել վասն, որ կարենայ խախտել մեր եղանակացութիւնն: Նաև եւ առաջ Եղանակին մէջ յիշեալ հատուածին մակար խօսք չկայ բնաւ. թէ Ընանիսյինն է այն, թէ եւ կրնայ կարծուիլ, վասն զի ասէի յաւալ գանուած գրութիւնը միշտ Անանիսյի Շիրակացույ կամ Շիրականաւույ եւ եւ երբեմ նաեւ պարզագույ Կ'որին, անունը կը կրնեն եւ ձեռագրին վերջը կը կարդանը Կ'մարում Ընանիսյի Շիրակունւուց ժողոված ցն, Կ'նսորյ նիւթ եղող մասն ամբողջապէս կը հրատարակինք հաս: “Կ'որին” թիւ որչափութեան Կ'որ Կոտակարանաց, գիլխոյն կը յաջորդէ անմիշապէս գծոյ մը զտառած անսորբագիր:

“Յագամաց ի փոխէն Ենովայ ամբ ԱԻՆՇԵ: Ի փոխնեն Ենանիսյ միջնէ ի Հրենց Շ Ծիւն: Եւ Ալշանց ի Հրենցն ամի ԱՄՊԻՆ: Ենոր միջնէ յաշապահն Ծիւն: Անոր ի Ալրանամ ՆՇիւն: Անոր յերկուսուն Ծիւն: Անոր ի Աղղովն ՆՇ: Անոր ի Քարարարէն Ծիւն: Անոր ի ծննդունք Բրիսոսուն ԾՇ-Ը: Ի Քրիստոն ի Կոստանդինոս Ց (= 300): Անոր է Հ-Հուն ԲՇԱ ՄՌԳ (+= 553): Եւ յեւ յանելոյն Ադամյ միջնէ ի Քրիստոն ՐՃ-ԱՌ: Եւ է ծննդունք Քրիստոն ի Ա. Գրիգոր ՅՇ-Ց (312): Գոյութ մետ ու կոնցնեն Քրիստոն ի ԹՎՀԱՆ ԾՇ-Ց (= 553): Ի Լ-Հուսուրէն Գրիգոր ի Թռուական Հայոց ՄՄԱ (+= 312 = 553): Ի Գրիգոր միջնէ ի Ս. Սահակ ՃՇ-Ց (+= 3-2 = 420): Ի Ա. Սահակ ի գիւտն Գրիգոր Փ. ամ (+= 420 = 480): Ի գիւտն Գրիգոր ՄԵԿՐՈՒ ՅՇ-Ց (+= 480 = 553): ՄԵԿՐՈՒ ի Խահանակութիւն Արքաց նոնց Ա (+= 430 = 491): Անոր միջնէ ի Կոստանդ Գեւոնդենքն Քահանային Ջ (+= 491 = 492): Անոր միջնէ ի ԹՎՀԱՆ Ա (+= 497 = 563): Ի Սահակ ՋՇ-Ց (+= 490 = 563): Ի ԹՎՀԱՆ միջնէ յերեսուն ների Կոտակարանի կ ամ (+= 563 = 613): Եւ յայտած զերուազմէն եւա 2Ե. եր ԹՎՀԱՆ (+= 613 = 638): (Թիւ ՅԱ, ԹԵՂ. 15-ը-ը): Անոր կը յաջորդն Անուանց ակնաւ եւ գունաւորութիւնը նոյնին:

1 Գրութեան մէջ ձեռք մտած եւ կամ յետնոցմէ յօրինուած ըլլալը կը անսունու ՄԵԿՐՈՒ անունէն. որովհետեւ ինչպէս յայտնի է արդէն Պարունեանի. եւ Գ. ՏԵՂ. ՄԿրտչեանի քննութիւններէն այս անունն անգամ ՄԱշացոցն, կը յատկացնէ Խորենացին, Հետեւաբար քանի որ Խորենացուց գրութիւնն է դարձն մատենագրաւծ է ըստ նորագոյն հետացօտաթեանց եւ ՄԵԿՐՈՒ անունն հիներուն քով թ գարեն վերջը կը նկայի յերեւան ելլել, գոնէ որչափ Կ'մարած ենք, չեր կրնար Անանիա է գարուն զայն գրել փոխանակ ՄԱշ-Մոցից: Փրկչական թռուականի մասին վարը կը

խօսիք: Բաց աստի բովանդակ գրութիւնն այն շափ հմտութիւն ցցց չի առ, որ զԵկրտակացին միայն կարենակը համարիլ հեղնակը: Էջմանանի Մատենագրապանի թիւ 596 (Կար. 582) բուլղարական անթուական ձեռագրին, որ ըստ ամենային մեր թիւ 30 ձեռագրին պարուական թեամբն է, այս եւ անօր նախորդ թիւք որդափութեանց եւն, մասն չունի, վերջնին խորագիրն միայն կայ, բաց թողոված մէկ էջ, ըստ ցոյցակագրութեան Գ. Տէր Մկրտչեանի: (Արտաքառ 1896, էջ 201:)

Մեծ. Վ. Հ. Ռ. Պատուրեան այս նկատմամբ կը գրէ ինձ Անեսիին:

“... Վերջը Հայոց թուականի մասին կարեիք մը յայտնան էիք, իրբեւ թէ թ գարու մէջ ստեղծուած ըլլար 551ի թուականը, իրաւամբ կը մերժէք շատ մը հին թուական կրող արձանագրութիւններ եւ յիշատակարներ, սակայն առ արձանագրութիւնը ինձ ամենավայր կը թիւ Հայոց 24 քան եւ մի ամայն աստանապահ արակիլ թագաւորի, հրոտից ամայն վեց (Ն. էր երեսով), եւ վեցհարիւր երեսուն եւ շըր ամի ճեռառ վերասին սեղիքն խորանաց երից համաշխան Աստուծոյ հիմարկին սրբոց նեխողեցոյս, եւ ի քան եւ վեց (Ն. ութ) ամի նոյն նրակիլ թագաւորի յամենան նաևասարդի քան եւ ոթն եղեւ կատարում նոյն գործոց տեղոցս. սա չեն եկաւ ամենայն իրօք վարդապետութեամբ խորայէլիք դռ աղնեցոյ (Ն. գուսաղեցոյ):” (Հմնա. Արարատ Հ. Ալիշանի, Յ. Շահնամէ. Բ. 350 եւ վերջը նոր քննուած ի գր. Նժդէհեանց քչ. է ի բանասէր հանդիսի 1903 թիւ 12:)”:

Մեծ. Զօր միշան այս արձանագրութիւնն իրաւամբ նշանակալից է. բայց ինչպէս պէտք է մէկնել կայսեր գահակառնութեան եւ Հայոց ու Փրկչի թուականաց շմարանութիւնը: Հերովլ գահամալից 610—641, ըստ պատմ նեխողեցոյ հիմարկութեան ժամանակին կիմայ 631, իսկ Հայոց 24 թուականն 634 համաձայն Փրկչականին, Երկրորդ այս երեկ թուականներու (Հայոց, Հերովլ գահակառնութեան եւ քրիստոն) միանգամայն գործածութիւնն այսպէս կանուխ ժամանակին յարեւել եւ այն ի Հայոց, տարակուասական կրնան ընել, մասաւանդ Փրկչականը, եթէ քննութիւնը մի մակն ցու-

1 Նժդէհեանց Կանասէրի մէջ կարդացածն հաւառական է գրի Մեծ. Հ. Պատուրեան “Արքէ Հին յիշատականներ թափանակ են ինձ, զոր սանւեր ի համարիք քիչուութ թափանակ գործածնելուն, մասաւանդ որ պատմական սիալ սեղնակութիւններ աւելին”

ցընեն: Ասան զի ինչպէս քաջայոյտ է արդէն, Փրկչական թուականն առաջին անգամ Դիոնես սիս Փաքր († 536) հեարեց Զ գարու առաջն կիսուն (532) եւ որ յարեւմնուս տակաւ տակաւ սիսաւ կիսու կիրաւութեան առնուիլ եւ հազ զի ժամանք գարուն ընդհանրացաւ: Արեւելք չկրցաւ շրուով ընդունելիք լլազէ, այնպէս որ բիշանգական մատենագրաց գեռ բաւական ժամանակ անձանօթ մաց: ըստ հետեւորդի է զարուն ի Տագրեւանդ այսպիսի թուականի մը յիշատակութիւնն միշտ զարմանալիք կըլլայ եւ կասկածաւուր:

Մեծի ընդդիմութիւն ցընենիք թէ Հայոց թուականիք գաղափարն կրնայ նաեւ Ը գարուն վերջըն, այլ ոչ Զ- է գարերուն, յշացուած ըլլար, բայց կիրաւութիւնն ըսուն թ գարուն տկառած է: Այս կետը աւելիք պիտի լուսաւորի, եթէ հետզհետէ ձեռնհասով ինամով եւ քննութեամբ ի լոյս հանեն այսպիսի յիշատակարաններ, որոնց նմաններ թերեւես հրատարակուած են արդէն բայց մեր աչքէն թաքրուն կը թան: Յօսովլ նոյն թէ յըլթացս յերեւան պիտի գան նաեւ Ը գարուն վերջին կետն յիշատակարաններ, թէեւ փոքր թուուլ: Մեծ. Հ. Պատուրեանի պատուրեանի պատրաստած աշխատապետութեան մէջ անշոշտ պիտի գանունի վերջին կերպով:

Բազմավկայ եւս իւր Յունիս թուույն մէջ հիւրընկաւած է Քերացի թղթակիցի մը գրութիւնն Հայոց թուականին թ գարուն հաստատութեան խնդիրը, խորագրով (էջ 294—6:): Յօդուածագրին դիսուն արքրեր եղած է քան զր կը դիսէին Պրով. Խալթեանց եւ Մեծ. Հ. Պատուրեան. պահ ինքն քննել մեր գրութեան ոճն, յօրում հակառակիններ նշամրեր է, եւ ըշել մեր ցուցումներն: Տեսնելիք այն հակառակիններն եւ այն փաստերն, որոնցմով կը շնորհ ցրել մեր ցուցումները:

Ըստ առաջին „Was ich nicht weiss, macht mir nicht heiss“ արհամարհէլլով գերմանական քննադատաւթեան սպին, որ բան մը տանց քննութեան ենթարկելու շընդունիր, չի հաւանիր մեր այն ըստենին թէ Յ. Մամիկոնին առ թիւք գարուն մատենագրուած է

1 Յիհաւա արձանագրութեան վրայ յարուցտ կառական առթիւ եւ գու Մեծ. Հ. Պատուրեան “Արքէ Հին յիշատականներ թափանակ են ինձ, զոր սանւեր ի համարիք քիչուութ թափանակ գործածնելուն, մասաւանդ որ պատմական սիալ սեղնակութիւններ աւելին”

“գոնէ ինչ ինչ մասերը” . թէ քանի՛ հմամբ թ—ժ դարուն կը Տամարինք “գոնէ ինչ ինչ մասերը”, զայ այլուր խոստացակ պացուցաւնել, սպասեկ Յօդուածագիրն փոխանակ զրախօսեալց, թող փոքեր խախտել զայն, բայց ոյ այն ոճով, ինչպէս երաշոծ է առաջիկայի մեջ: Խափերմանական այն քննադատական ոգին մենց “ազգային գրականութեան արդի անկեալ վիճակին, կանգման համար անհրաժեշտ եւ մի միակ դարձն կը կարծենք:

Յօդուածի Յօդուածագիրը մեր յիշեալ յօդուածին եզրակացութիւնն համաստի քաղաքէն մերջ Հետեւոցաւ Հարցումներն կ'ուզը:

1. “Եթեադո պատմիր հինգհարի բետի լըսնին բնույթ ծանօթացեր են Ծիրակաց Զատկի բառն, մինչդեռ այն նաև ոյ Փայտ Հայոց աստմար Խամ թռակակի յօդուածին թագավոր զարդարացակեր, այլ ու ապային բնույթ մէ Շլաքի անձնելին”:

2. Պատմաբան Հայուպատին անդամ մ'իս Հայոց թռականց ընթացեալ ինչու հարթ է Հայուպատոր հնագետն թէ 1. անձեռի և անր դրամի թագավոր, և 2. եթէ երս անձեռի եւ, իր գրութեան յատապատճեալ ընդունեալ արքի եղան է:

3. Ցանուրքիամանց նորով մէ գումարութ ինչ անձեռի թագավոր սենակ եւ, եթէ Հայոց թռականց նյոյ գործուն աստմար անձեռի եր Ա. Ծիրակաց նման անձեռագիր մէ”:

4. Արքեր ինչ մաս դիմար պարի եղան է յենաց Անձեռի որուն անձեռի եր Հայոց թռականց 5. “Ո՞ր պատմէնը միտ է արքի Հայոց ժամանակ մէ ու անձեռի անձնագիր մէ”:

Առաջին Հարցման պատմախմելու յառաջ կը ինդրինք յարգի Յօդուածագիրն անդամ մ'եւս ընթեռնուու մը ննիմորդ յօդուածի Ահաւափի հնու էր 28 յառաջ թռակած էին կիրակոսի խօսքերը եւ ծանօթաթեան մեջ գործած եր. Կիասոյ եւ իրմի մասին պատմուաները օրինակած է կիրակոս այն պատմաին, զոր յառաջ կը բերէ Գիւլորին, այն պատմաին ալ յարիւուծ է Անձեռի Ծիրակացը “ի Զատիկին Ցեան, գրութեննէ: Ի՞նչ աւելի պայծառաբայցն: Նշն ծանօթութիւնն հաւասարապէս կրայինք գնել նաեւ Սամ. Անցուց խօսքերուն ատէր: Հետեւոցար եւ պատմագիր (Յ. Կաթողիկոս, Սամուել, Կիրակոս եւն), որոնք Հայոց թռականի հաւասարութիւնն ննդհարիւրեակի պատճառաւ սահմանաւ կը համարին, ննդհարիւրեակի պատճառաւ թիւն առաջարկ կը ըլլամ կը Անձեռային, ինչպէս որ ալ իր նյոյն է, մայս թէ կիրակոս աւելի ընդուրակ բնած է քան Սամուել է Յ. Կաթողիկոս: Ասով պատմախմած կ'ըլլամ կը նաեւ շըրքարդին:

Ի Հարցումն այն իմաստով, որով մեր գրութիւնն յառաջ կը բերէ ուղղ չէ. որով հետեւ մեր գրութեան մէջ Յ. Պատմարանի Հայոց տոմարի վայ ասոտ խսկէն եւ պատման ժամանակագրական միութիւն չպարունակելն Հետեւոցար էինք, թէ Եօվհան “անտեղակ” է Հայոց թռականին, մանաւանդ նկատելով որ անզամ մ’ իսկ չէ գործածերը:

Երկրորդ մասին կը պատմախմելն է. Այլ խնդիր է թռականի կիրառութիւնն եւ այլ թռուականի յօրինման պատմութիւնը: Ցայսօր է ձեռին ունեցած ազբիւրներն եւ յիշտակարաններն այն եղակացութեան հասուցն թէ Հայոց թռուական թ գարեն յառաջ չէ գործածուած, Հետեւոցար նաեւ զոյսթիւն շունէր: Դարձաւ մասմագրաց այն անմարանութիւնն, որ կը տիրէ, եւ այն իրարմէ ըստ կամ բանապա-

1 Բայց այժմ յաս կանոնակ վերին խորս — dies օւս ծօւտ — յաս գի երից կը հադիպին Հայոց թռականի, որոն երեսորդը շախուն ինչուն, վիճակ եւ մը անձեռնենք: Յ. Պատմարանի Հայոց պատմութեան բովանդակութիւն գրու մէջ 5 անգամ թռականի իւ պատմիք: Առաջին անգամ յէլի 55 (աղ. Էփիք) “Յաւասուր արքակի կը ամբողութ համայնքն Արշակունյաց կը 26 թռականին ինքանուն, որ է Ցանկոց հնձեմթէ: Երերորդ անգամ յէլի 70: “Կաստրից ամենքին ուղար ուղարքունք (Անտառունք), որ առաջ մէ գի յիշի յարքարիւրուրողն եւ կիրորդի թռականութեանն Մորգուման: Անրորդ անգամ յէլի 73: “Սաւեկանոս որ կան անձեռի, կատարեան ի վեցարիւրիրորդ ութիրորդը մատակարար յերթիքարուրորդ յինքանորդը ութիրորդը շնչազյութեան Թորզունան անմարու, եւ Քիրտորդ յէլի 189: “Այս անձնուն եղան յերեք յարքարիւրիրորդը եւթիսնորդը եւ կիրորդի թռականին ուղարքունք անցէկ անցոյ, որ որ առաջ էր յ.

Ի հարձ ասած երեք մայն առաջին ներյու համար ինքնուրութիւն իրաւունքնեան մասնաւ դրաբուրք: Առաջ մէ երերորդը պատմաստի Սամանաց վիաս յարքարիւրի մէ օրինակ է Յուցանան ննաւու երարորդ Սամիք: Նուի վյարգութեաննէ: Իսկ հնակերոց ննայնէ մէ կիրա Սամանան եւ մէ նուաց գրաւ ըստ այսու քամի որ օրինացի յարքարիւրի մէթին յայնապատճ իւ անձնունք մէթէ մէ հնակենան վրական վրական վրական վրական մէթէ յանաւ որ մէջ յիշու կը որուն Հայոց ՍԵՐ (— 909): ՅԵՐ է յօդուածի մէթին հնակերունք, կը որ մէթին Սամանան 1843թ և 1867թ ապրութեան ննաւունունքներն (էլ 254—438) եւ ԱԵՒ-Մարտիք մէթունունքնեան թիւն օրինակն (Բարի 1841, էլ 382 պահ Հրատապատճի Յ. Լուսու ՅՀԲ (— 923) սրբարձել Կառա- լուրք (աղ. 1841, էլ 382) Հնակերունքնեան մէթ կը տրամադրէ Հայուպատութիւն: Հնակենան ըստ թէ մէթ մէթին մէթին չը գործածէր: Բայց ընդուրքը, այն անկասիսն է որ մէթին Յայտնաւ մնացին և ու որ մէթին եր մը անձեռնենք և նորական մէթին բայտ առջաւուրուցին: Բայց այս մէթ կը խորիս պատմաստին մըր համար եւ կամ բանապատճիւր համար առաջնունքն է գրութիւնն զատաւութ պահ համար եւից Հայոց թռականի պատմաթեան յանաւունքն եւ մէթ մէթին հաստատութիւն:

լոթեան տարեթուերուն քով. որով ժամանակակիցներն եւ յաջրդգիր գիրագիցն կրնային իմանն իրողութիւնը բայց մենք մամուռաթիւն կը զահնջուրի պատմագաց այս վկայութեան հաւատալու համար. իրը թէ թուակալը ժողովով հաստատած է, բայց անսայթաք յախազնալուն համար քիչ վերջը սկսուած է գործածովի: Ո՞ր թուականը նախ ժողովով հաստատած է եւ ապա սկսուած է Հայութիւնութիւնը շնորհ անունը. Սելեւկանը, Աշխարհի ստեղծմանը, Փրկչականը թէ Դիկոյթեանը: Ամեն թուական իրեն հաշիւը սկսած է Կշանառորդեաք մը 100—500 եւ աւելի արի ետքը: Ահաւասիկ նընն է եւ Հայոց թուականի պատմթիւնն: Հայոց թուականն ալ նիր հաշիւը սկսած է ընդհանուրին համանայն 200—300 տարի ետքը 800էն քիչ մը յառաջ կամ վերջը, ճանձալով սկիբը 55—2: որ է Ընդհարիւրակի նոր շընուն: Ես այս ամեննեւին չի հակառակիր տօմարագիրութեան պատմութեան եւ ուղիղ մասց: Եթադպայք անձանցի իրին, ջանացած են յարմարնել պատմաթիւն մը հոգ չէ ժամանակագրութեան համաձայն թէ հակառակի:

Այս ալ ըսենք հոս, որ ներսէս ք.ի այն նամակներն, որոնք 554էն վերջը գրուած են (Գիրք թղթոց, էջ 70—77.) “աստիք քրիստոնէցից, չեն ուղղուած իրեն կրտսագիր” ու այլ իրեն պաշտամագիր իրաւասութեան ներքեւ գտնուող Հայ և պիտիպոսց եւ որոլորդեան: Բայց լու: Խթադիրներ թէ 555ին տակաւին անսայթաք կանոնաւորութիւն շատանալուն պատճառաւ չէ գործածուած. 607ին ալ զեռ կանոնաւորութիւն չէր տացած, որ Արքահամոն կամ Միմասայ ի Դուռի գումարած ժողովներու մէջ ալ կը գորուի երկից պարզապես. “Եթի թուականներորդ ամի Ապրուէզ խոսրովու (590—628) արքայից արքայի, յամ սեանն մարերի, (Գիրք թղթոց, 148 եւ 151, Ա.իտ. 57—9, 63—5,) եւ կամ բագարանի Աթէօդորոսի եկեղեցւոյն արձանագրութեան մէջ, զոր հրատարակած է Կ. Մատ եւ որ նորոք մեր ձեռքն ինկաւ¹, ինչո՞ւ նոյնպէս չի տեսնուիր Հայոց թուականն, ոյլ միայն “Երեսուն շորորդ ամի խոսրովայ արքայի երանելին աեր բռու Առուելին ագ եաց զիմունս սուրբ եկեղեցւոյն,

եւն: Այս Խոսրովի կամ Խոսրով Ա. և Շ (531—579) եւ կամ Խոսրով թ (590—628), որ աւելի հաւանական է ըստ Պրոփ. Մատի, ըստ Հետեւորդի (590 + 34 =) 624ին փորագրուած:

Եթե այն եղբակացութիւնը, թէ Հայոց թուականն վասն զի մինչեւ թ դար մէ կը յիշատակուի ես ոչ ալ կը գործածուի, գյուղ Թիւն չունի, կը համեմատէ Փրկչական թուականին հետին որ նշանակու թէեւ Հայոց անձանօթ է բայց չի հետեւիր թէ դպութիւն չունէր մինչեւ թ դար: Կ'սում առ այս ինչպէս Փրկչական թուականներ մինչեւ 500 չգործածուելին կը հետեւցներ թէ մինչեւ նոյն տանեն դպութիւն չունէր, (վասն զի առաջն անգամ դիմուն: Փաքը Հնացեց Գարունը) նմանապէս եւ Հայոց թուականը. եւ այս զարմանալի չէ: Զենք իրար նաեւ Փրկչականն թուականներ թ գոր մը այսաց կողմանէ չգործածուելին հետեւցներ թէ մինչեւ: այդ ժամանակը Հայոց ծանօթ չէր ի հետեւաբար եւ Հայոց համար դպութիւն չունէր, Աւելին “պատասխանը գուցէ յապաղի” համեր չունի:

“Եւելին կայ: Տաճա Ապրուէզ պատմէց դուռն 551ի կարծեցեալ ժողովոյն ժողովականներու մէջ կը յիշէ նաեւ: Արդիշց ի Սասանյայ, զզը եպիսկոպոս ձեռնադրեաց Մովլսէն: Յարդց Յօդուածագիրն Ապրտանայ այս խօսքեր հնագոյն արքերէ մը կը համարի: Պատմանց: Վասն զի թէեւ Գիրք թղթոցի մէջ կը յիշատակուի թէ Արդիշց ձեռնադրուեցաւ ներսէն, սակայն “առաջարարացաց ժողովներու ներքայ հէ այն եւ ոչ որիշը կը նշանակէ: ուրեմն Ապրուէզ այս պարագան անկէ քաղաք չկննար ըլլալ: “Նոյնպէս Տարանի Ներշապուհ եպիսկոպոսն ալ ներսէ Ք կաթողիկոս իրեն աթոռակից կըսէ: Աւստի տաճարին հաստատութեանը ժամանակ Արդիշցին եւ ներշապուհի կինդանութիւնն ստուգուած ըլլալով, այս վկայութիւնն՝ որ կը հաստատէ թէ ասոնք առաջարարներու ժողովներու հարցութիւնն անտարակուններէն էին: ուրիշ աղբիւրի մը դպութիւնն անտարակունն էլլանէ: Այս է “աւելին: Աքանշնէլի պացացաւ:

Ապահիս աւանդուպահ Կրիտիկաք, երբ արհաման համար նային գերմանական փիլիսոփայութեան եւ յանձնեն dogmatismus, խոհեմութիւնը չի ներեր գատապատել անմիջապէս, այլ ցանիլ նախ: Բայց մեզմէ հուքանի որ պատասխանի կը սպասուի, փութեանք առ այն:

¹ Հման: Բայտ անունը ի դրու Հայ արձանագրութեան մը մէջ ուժուեթեն յագուած է թէրթին «Յունուս» առաջ օտեն. Առ. պատ. արքու, «Յան» Հայութ էլլ. էլլ. 822—5:

